

Tworzenie zabezpieczenia materialnego w świetle badań polskich gospodarstw domowych

Wprowadzenie

Celem reformy systemu emerytalnego wprowadzonej w 1999 r., było stworzenie mocnych podstaw do rozwoju świadomości, iż indywidualne materialne bezpieczeństwo w okresie starości zależy od sposobu gospodarowania dostępnymi zasobami w gospodarstwach domowych. Jeśli koniecznością miało się stać dokonywanie wyborów między bieżącą konsumpcją i konsumpcją w okresie starości, to spodziewano się zmian w postawach i zachowaniach gospodarstw domowych w zakresie dystrybucji dochodu, a w konsekwencji, uruchomienia mechanizmów zachowań zabezpieczających. Badania empiryczne wskazywały bowiem, że istnieje związek między rodzajem systemu emerytalnego oraz indywidualnym oszczędzaniem [Liberda, 1999, s. 1-16], [Feldstein, 1995], [Daly, 1983, s. 63-69]. Oczekiwano zatem, że zmiany w systemie zabezpieczeń społecznych powinny prowadzić do wzrostu stopy oszczędzania, a w szczególności do jej wzrostu wśród tych osób, dla których okres emerytury i życia w okresie starości staje się bliską perspektywą, czyli osób w średnim wieku. Jednakże wspomniane zmiany systemowe są ulokowane w funkcjonującym już prawie od 16 lat systemie gospodarki rynkowej, z której wprowadzaniem i funkcjonowaniem wiążą się również inne procesy mające wpływ nad gospodarowaniem bieżącym budżetem. Transformacja od rynku dostawcy do rynku odbiorcy uwolniła bowiem popyt kształtowany przez odkładane w czasie i niezrealizowane potrzeby. Łatwa dostępność produktów i usług oraz rozwinięty system bankowy kształtują presję na wydawanie. Charakterystyczny dla współczesnej gospodarki rynkowej konsumeryzm wypiera z świadomości społecznej postawy wstrzemięźliwe i zapobiegliwe, lansując filozofię „życia z dnia na dzień”, tzw. konsumpcyjny styl życia.

Rozwój konsumeryzmu wiązał się z keynesowskim punktem widzenia na czynniki rozwoju ekonomicznego, uznającym stymulowanie popytu jako zabezpieczenie przed bezrobociem i kryzysem gospodarczym. Efektem tej filozofii stał się widoczny od ponad dwudziestu lat systematyczny spadek stopy oszczędzania w krajach Europy Zachodniej oraz w Stanach Zjednoczonych. Wyniki badań prowadzone w Stanach Zjednoczonych oraz Wielkiej Brytanii sugerują,

---

* Autorka jest pracownikiem Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. Artykuł wpłynął do redakcji w lutym 2006 r.

że wraz z rozwijaniem tendencji do utrzymywania konsumpcji na poziomie właściwym grupie odniesienia występuje stała presja na wydawanie, co prowadzi do zbyt niskich oszczędności, by gwarantować bezpieczeństwo w okresie starości [Tucker, 1991], [Schor, 1998], [Lunt, Livingston, 1992].

Spadek stopy oszczędzania przy postępującym procesie demograficznego starzenia się populacji europejskich wydaje się kompletnie irracjonalny z punktu widzenia ich bezpieczeństwa ekonomicznego. Według P. Webley'a i E.K. Nygus [Webley, Nygus, 2003] krótkowzroczność w realizowanej strategii konsumpcji, prowadząca do ucieczki od oszczędzania i tym samym od zabezpieczania swojej dalszej przyszłości, ma podłoże w ewolucji postaw wobec oszczędności i oszczędzania, jaka zdaniem tych autorów dokonała się w minionym stuleciu w wyniku rozpowszechniania się konsumpcyjnego stylu życia.

Wprowadzanie reformy systemu ubezpieczeń społecznych w Polsce zbiega się z występowaniem czynników sprzyjających rozwojowi konsumpcyjnego stylu życia w naszej rzeczywistości. Rozpoznaniu efektów zderzenia tych dwóch całkowicie odmiennie skierowanych zespołów czynników w oddziaływaniu na decyzje ekonomiczne polskich gospodarstw domowych stało się celem zrealizowanego pod koniec 2004 r. badania empirycznego. Przy formułowaniu celu badania oraz głównych hipotez wykorzystano założenia teoretyczne istniejące w tym obszarze badawczym.

Obiektywne uwarunkowania tworzenia oszczędności w gospodarstwach domowych w ujęciu teoretycznym

W klasycznych teoriach ekonomicznych za J.M. Keynesem [Keynes, 1956, s. 117-146] przyjmuje się, iż dochód jest obiektywną determinantą oszczędzania, zaś czynniki subiektywne związane z indywidualizacją zachowań ujawnianą w skali mikro, nie mają żadnego znaczenia. Kluczowe w tym nurcie teorii to koncepcja dochodu permanentnego M. Friedmana [Friedman, 1957] oraz hipoteza cyklu życia F. Modiglianiego i R. Brumberg [Modigliani, Brumberg, 1954, s. 388-436]. Zakładają one występowanie subiektywnych wyobrażeń o możliwościach dochodowych jednostek, które zdaniem M. Friedmana, kształtują wyobrażenia o własnym wzorcu konsumpcji. Wzorzec ten jednostka stara się realizować w całym okresie swego życia. W całym okresie życia występuje zatem tendencja do wyrównywania strumienia użyteczności. Trudności w kwantyfikacji użyteczności sprawiają, że na ogół utożsamia się ją z ceną, jaką akceptuje konsument nabywając dobra i usługi, lub z poziomem wydatków, co prowadzi, w ujęciu empirycznym, do stwierdzenia, że ludzie dążą do wyrównywania wydatków przez całe życie. Oszczędzanie i pożyczanie są narzędziami, które wygładzanie to umożliwiają. Oszczędzanie, w okresie gdy bieżący dochód przekracza poziom przyjętych wydatków, zaś pożyczanie, gdy jest on niewystarczający. Z koncepcją tą ściśle jest powiązana tzw. hipoteza cyklu życia, która zakładała określoną chronologię zdarzeń, wskazując na konieczność gromadzenia oszczędności w okresie aktywności zawodowej, by

wesprzeć poziom konsumpcji w okresie emerytalnym, zagrożony naturalnym dla tego okresu życia spadkiem dochodów.

W wyniku zbyt sztywnych założeń model cyklu życia zmodyfikowano uwzględniając niepewność co do wielkości przyszłego dochodu oraz długości życia [Hall, 1978], [Flavin, 1981], zmienności stóp procentowych [Hall, 1988] i ograniczenia płynności [Deaton, 1992]. Współczesne ujęcia modelu cyklu życia biorą również pod uwagę fakt, że użyteczność może być kształtowana przez takie czynniki, jak: potrzeba posiadania zabezpieczenia finansowego, chroniącego jednostki przed nieprzewidywanymi zdarzeniami (motyw przeczności [Carroll, 1992]), chęć pozostawienia spadku [Kotilkoff, Summers, 1981], przestrzeganie statutu społecznego poprzez pryzmat konsumpcji (snobstwo) oraz fakt, że niektóre systemy zabezpieczeń społecznych wprost zniechęcają osoby o niskich dochodach do oszczędzania. Uwzględnienie tych elementów w klasycznym modelu spowodowało, iż stał się bardziej adekwatny dla zachowań różnych grup społecznych. Modyfikacja klasycznych teorii nie zmienia jednak faktu, że charakterystyczną cechą ekonomicznego punktu widzenia na oszczędności i oszczędzanie jest wyrażane w ramach tego nurtu przekonanie, iż indywidualizacja zachowań, która ma miejsce w rzeczywistości, nie ma żadnego znaczenia makroekonomicznego. Takie stanowisko występowało już w teorii J.M. Keynesa i przytaczanych pracach było podtrzymywane. Problem wstrzeżliwości w wydawaniu (por. [Thaler, Shefrin, 1988, s. 392-406]), jako czynnik wynikający z presji dochodowej, poruszany był jedynie sporadycznie i traktowany raczej jako anomalia.

Subiektywne uwarunkowania tworzenia oszczędności w gospodarstwach domowych w ujęciu teoretycznym

Oba elementy podejścia ekonomicznego, tzn. założenie o racjonalności zachowań jednostek oraz o biorąc średnio zerowym efekcie czynników subiektywnych, poddane zostały krytyce przez G. Katonę [Katona, 1975, s. 230-232], którego prace dały początek ekonomii psychologicznej, zwanej również psychologią gospodarczą. Autor ten, odwołując się do badań empirycznych dowodził, że dyspersja reakcji jednostek na wpływy środowiska nie podlega kompensacji, lecz zróżnicowanie tych reakcji ma kierunek charakterystyczny dla każdej czasoprzestrzeni, prowadząc do trwałego przekształcenia zasad postępowania, a co powoduje określone efekty makroekonomiczne. Pod tym względem G. Katona przyłączył się do zapoczątkowanej przez T. Veblena krytyki ekonomii subiektywnej [Górski, Sierpiński, 1977 s. 22].

Zdaniem G. Katony wielkość dochodu ma wpływ na wielkość oszczędności jedynie w tym sensie, że poziom osiąganego dochodu poddawany jest nieustannej ocenie na tle własnej sytuacji finansowej i ogólnej sytuacji gospodarczej oraz przewidywań w tym zakresie. Formułując mechanizm tych zależności autor ten wyróżnił trzy kategorie oszczędności, tj. oszczędności kontraktowe, które powstają w skutek decyzji wcześniejszych wobec momentu powstawania

oszczędności, oszczędności resztkowe, które są wynikiem bieżących decyzji o powstrzymaniu się od wydawania pieniędzy, oraz oszczędności dobrowolne, które są wynikiem zgromadzenia środków, np. na rachunku bankowym, gdyż nie rozstrzygnięto jeszcze, czy mają stanowić oszczędności czy też zostaną przeznaczone na określone zakupy. Zdaniem Katony osoby pesymistycznie oceniające swą sytuację oraz rzeczywistość będą świadomie powstrzymywać się od wydawania, powiększając oszczędności resztkowe, optymiści zaś będą je redukować. W konsekwencji, w tzw. dobrych czasach oszczędności te będą zredukowane, zaś w tzw. złych czasach będą one rosły. Podobnie wśród wydatków gospodarstw domowych można wyróżnić wydatki o charakterze dobrowolnym oraz pozostałe, związane z bieżącym funkcjonowaniem gospodarstwa. Zdaniem Katony keynesowskie równanie: Dochód = wydatki + oszczędzanie, należy zestąpić równaniem o postaci: Dochód + pożyczki = dobrowolne wydatki + pozostałe wydatki + dobrowolne oszczędności + kontraktowe oszczędności + oszczędności resztkowe¹. Zdaniem tego autora możliwe jest, że w tym samym czasie nastąpi zarówno wzrost wydatków i oszczędności, gdyż łącznie będą celami preferowanymi, ale również możliwe jest odkładanie oszczędzania, koncentrując się na zaspokajaniu nowych potrzeb konsumpcyjnych pod wpływem oddziaływania grupy odniesienia, co będzie skutkowało ograniczeniem oszczędzania jedynie do tworzenia oszczędności resztkowych.

Znacznym rozwinięciem psychologicznych teorii oszczędzania były prace Thaler'a i [Shefrin, 1988] dowodzące istnienia tzw. mentalnej księgowości, której efekty widoczne są w innym traktowaniu dochodów pochodzących z różnych źródeł, umownie „księgowanych” na innych mentalnych kontach. Prawidłowością jest mniejsza skłonność do wydawania środków traktowanych jako majątek, a większa gdy należą do dochodu. Podstawą tej nierównorzędności jest z założenia dwoisty charakter preferencji, które zdaniem autorów behawioralnej hipotezy cyklu życia, wytyczają równocześnie preferencje racjonalne, o charakterze dalekowzrocznym (długi horyzont czasowy konsumpcji) i emocjonalne, o charakterze krótkowzrocznym (krótki horyzont czasowy konsumpcji).

Metoda badawcza

Na kanwie zarysowanych wątków teoretycznych uznano, iż celem badania będzie klasyfikacja oraz segmentacja polskich gospodarstw domowych ze względu na możliwości posiadania zabezpieczenia materialnego oraz rozpoznanie czynników kształtujących skłonność do oszczędzania. Badanie stanowi kontynuację prac prowadzonych od końca 1998 r., czyli od momentu wprowadzenia reformy systemu emerytalnego. W tym czasie zrealizowano dwa badania identyfikujące możliwości gromadzenia zasobów oraz postawy wobec oszczędzania i zabezpieczania okresu starości² (na przełomie lat 1998/99 oraz

¹ [Katona, 1975, s. 237].

² Analizę porównawczą wyników obu cykli badawczych zestawiono m.in. w: [Rószkiewicz, 2003].

2001/02³). W trzecim cyklu badawczym, zrealizowanym pod koniec 2004 r. jako metodę badawczą przyjęto również obserwację drogą wywiadu bezpośredniego z kwestionariuszem ankietowym na losowej grupie 1305 gospodarstw domowych⁴. Tak jak w poprzednich cyklach badawczych, respondentem była głowa gospodarstwa domowego, a wywiady przeprowadzono w miejscu zamieszkania respondenta.

Stymulanty i destymulanty posiadania zabezpieczenia materialnego polskich gospodarstw domowych

Pod koniec 2004 r. posiadanie zabezpieczenia materialnego zadeklarowało 33,9% gospodarstw domowych. Zgodnie z ekonomicznymi teoriami gromadzenia zasobów, w pierwszej kolejności powinny to być gospodarstwa osiągające relatywnie wyższe dochody oraz znacznie zaawansowane w cyklu życia. Uzyskane dane empiryczne potwierdziły posiadanie w znacznym stopniu obu cech przez gospodarstwa zabezpieczone materialnie, jednakże zbiorowość tych gospodarstw pod względem żadnej z badanych cech nie okazała się jednorodna, wykazując zróżnicowanie zarówno pod względem cech demograficznych, społecznych jak i ekonomicznych. Oznacza to, że zbiór czynników, od których zależy posiadanie majątku wśród polskich gospodarstw domowych jest różnorodny i żadne z przytoczonych teorii i hipotez całkowicie nie wyjaśnia tego zjawiska.

Poszukując koincydencji cech, które w największym stopniu sprzyjają gromadzeniu majątku w gospodarstwach domowych wykorzystano hierarchiczną procedurę, odpowiadającą algorytmowi CHAID⁵ (metoda detekcji interakcji dla cech nominalnych). Wyniki przeprowadzonej analizy ilustruje schemat przedstawiony na rysunku 1.

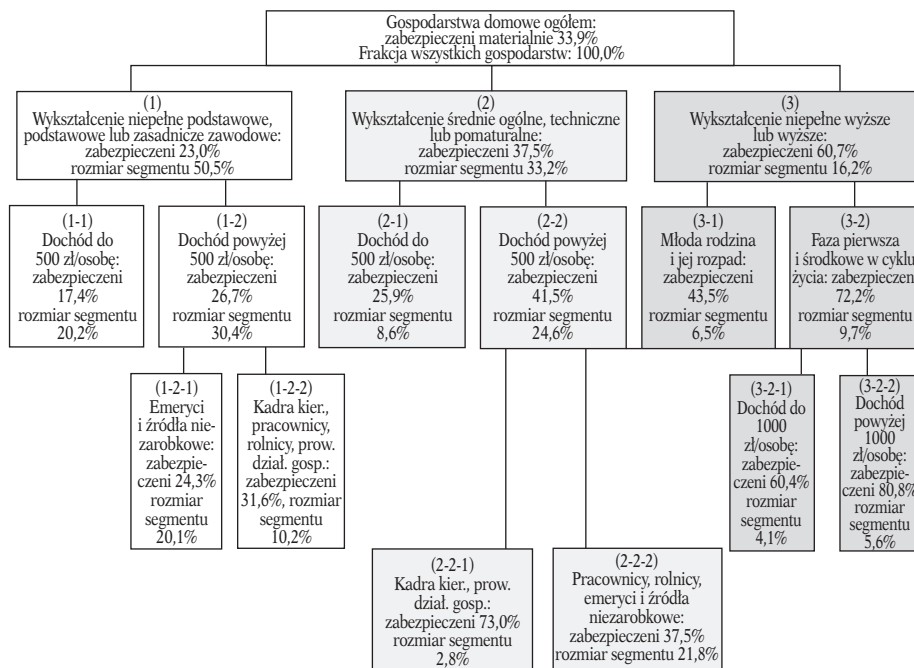
---

³ Oba badania zrealizowano w Instytucie Statystyki i Demografii SGH w ramach grantów Komitetu Badań Naukowych. Jako metodę badawczą przyjęto obserwację drogą wywiadu bezpośredniego z kwestionariuszem ankietowym. W 1998 r. badanie zrealizowano przy współpracy z Głównym Urzędem Statystycznym, na losowo wybranej próbie 1282 gospodarstw domowych, zaś badanie w 2001 r. zrealizowano przy współpracy z Centrum Badania Opinii Społecznej, na losowo wybranej próbie 1193 gospodarstwach domowych.

⁴ Badanie zrealizowano przy współpracy z Centrum Badania Opinii Społecznej.

⁵ Metoda automatycznej detekcji interakcji dla cech nominalnych [Rószkiewicz, 2003 s. 233-235].

Rysunek 1. Schemat klasyfikacji gospodarstw domowych pod względem intensywności deklarowania posiadania zabezpieczenia materialnego

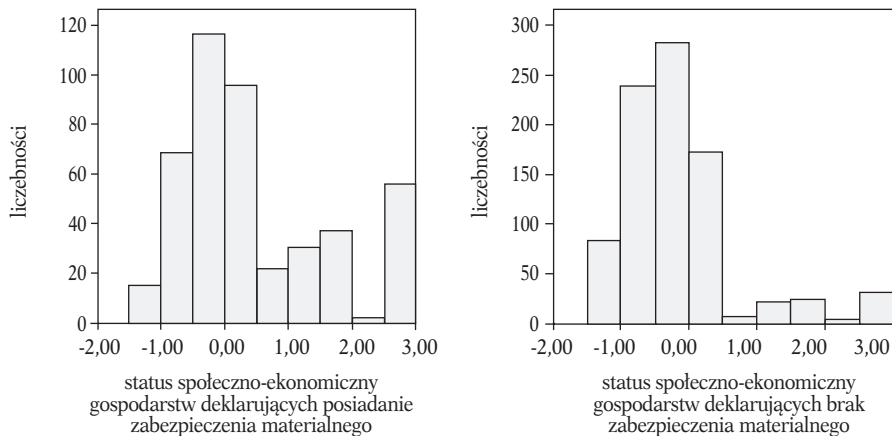
Źródło: opracowanie własne

Otrzymane wyniki wskazują, że największe możliwości gromadzenia majątku posiadają gospodarstwa będące w środkowych fazach cyklu życia rodziny, których głowa posiada wykształcenie wyższe, z czym związane jest osiągnięcie dochodów średnio miesięcznie powyżej 1000 zł na osobę. W drugiej kolejności zaś gospodarstwa kadry kierowniczej lub prowadzących działalność gospodarczą, o wykształceniu średnim z czym związane jest osiągnięcie dochodów średnio miesięcznie powyżej 500 zł na osobę. Te dwa segmenty gospodarstw domowych obejmowały łącznie 8,4% wszystkich zbadanych gospodarstw, zaś frakcje gospodarstw deklarujących posiadanie zabezpieczenia materialnego w tych segmentach wyniosły odpowiednio 80,8% oraz 73%. Z kolei najmniejsze możliwości posiadania zabezpieczenia materialnego odnotowano wśród gospodarstw, których głowa legitymuje się wykształceniem co najwyżej średnim zawodowym z czym związane jest osiągnięcie dochodów średnio miesięcznie do 500 zł na osobę. Segment ten obejmował 20,5% wszystkich badanych gospodarstw, zaś wśród nich 17,4% deklarowało posiadanie zabezpieczenia materialnego. Wyniki sugerują, że biorąc pod uwagę poziom wykształcenia, pod koniec 2004 r. największe możliwości posiadania zabezpieczenia materialnego stwarzało wykształcenie wyższe (61,4%). Możliwości te wzrastały do 69,8% jeśli gospodarstwa te znajdowały się w początkowej lub środkowych fazach cyklu życia, zaś dodatkowo osiągnięcie relatywnie wysokich dochodów zwiększa-

ły te szanse do 76,8%. Natomiast wykształcenie średnie gwarantowało możliwość gromadzenia majątku przede wszystkim lepiej zarabiającym (44,5%), w wśród nich szczególnie tym, którzy pełnili funkcje kierownicze lub prowadzili samodzielną działalność gospodarczą (68,3%). Najniższy poziom wykształcenia stwarzał najsłabsze (23,4%) możliwości posiadania zabezpieczenia materialnego, głównie utrzymującym się z pracy, rolnictwa lub prowadzącym działalność gospodarczą (30,0%).

Zastosowanie procedury wielowymiarowej analizy porównawczej⁶ pozwoliło ująć wszystkie determinanty społeczno-ekonomiczne w jedną kategorię odpowiadającą weberowskiej koncepcji statusu społeczno-ekonomicznego. W konstrukcji tego wymiaru wykorzystano rekomendowane w koncepcji Webera takie cechy, jak: poziom wykształcenia, poziom dochodu oraz pozycję społeczno-zawodową. Do wyodrębnienia jednowymiarowej zmiennej integrującej wyróżnione cechy społeczno-ekonomiczne zastosowano procedurę analizy korespondencji właściwą dla analizy cech nominalnych⁷. Zmienna ta w sposób syntetyczny ujawnia różnice między zbiorowością gospodarstw domowych deklarujących posiadanie zabezpieczenia materialnego od pozostałych. Histogramy rozkładu tej zmiennej w obu sub-zbiorowościach prezentuje rysunek 2.

Rysunek 2. Histogram liczebności statusu społeczno-ekonomicznego gospodarstw domowych według przekonania o posiadanym zabezpieczeniu materialnym

Źródło: opracowanie własne

Podstawowe różnice dotyczą zarówno położenia, jak i rozproszenia obu rozkładów. Zbiorowość gospodarstw zabezpieczonych charakteryzuje się trzyipółkrotnie wyższą wartością średnią zmiennej skalującej status społeczno-ekono-

⁶ Według procedury zaproponowanej przez J. Górniaka, wykorzystując analizę korespondencji [Górniak, 2000, s. 79-82].

⁷ Procedura HOMALS w pakiecie SPSS ver. 12.

miczny i prawie dwukrotnie słabszą asymetrią prawostronną. Oznacza to, że wśród gospodarstw domowych nieposiadających zabezpieczenia materialnego przeważają te, których status społeczno-ekonomiczny jest relatywnie niski. Status ten jest zatem widoczną stymulantą bezpieczeństwa materialnego.

Długość okresu posiadania zabezpieczenia materialnego

Stwierdzone interakcje w oddziaływaniu poszczególnych czynników ekonomicznych, społecznych i demograficznych na kształtowanie możliwości posiadania zabezpieczenia materialnego ulegają pewnej modyfikacji jeśli za efekt ich oddziaływania przyjmuje się w miejsce przekonania o posiadaniu zabezpieczenia materialnego długość okresu gromadzenia majątku. Zgodność wyników co do determinant możliwości posiadania zabezpieczenia i stymulowania długości okresu gromadzenia majątku dotyczy jedynie tej grupy gospodarstw, których zabezpieczeniem okazała się nieruchomości będąca jednocześnie ich źródłem utrzymania, czyli użytkowane gospodarstwo rolne. Może to oznaczać, że cechy, które pozwalają identyfikować segmenty gospodarstw domowych o znacznych możliwościach zabezpieczania się pod względem materialnym nie odgrywają tej samej roli w kształtowaniu długości okresu posiadania majątku. Wskazywałyby to na ich krótkookresową rolę w determinowaniu możliwości społeczeństwa.

W grupie gospodarstw objętej badaniem średnia długość okresu posiadania zabezpieczenia materialnego wyniosła 13,2 roku, z 84,6% zmiennością. Przy czym ponad 60% gospodarstw domowych przekonanych o posiadaniu zabezpieczenia materialnego deklarowało posiadanie majątku w okresie nie dłuższym niż 10 lat.

Wśród czynników ekonomicznych, społecznych i demograficznych istotny wpływ na długość okresu posiadania majątku miało zaawansowanie w cyklu życia rodziny oraz poziom wykształcenia i pozycja społeczno-zawodowa. Istotna statystycznie ($p < 0,001^8$) relacja między długością okresu posiadania zabezpieczenia materialnego i fazą w cyklu życia rodziny polega na wydłużaniu się okresu posiadania majątku im bardziej zaawansowane w cyklu życia było gospodarstwo domowe. Średnią długość okresu gromadzenia majątku wraz z zmiennością tego okresu dla gospodarstw, które osiągnęły kolejne fazy cyklu życia rodziny zestawia tablica 1. Dane tam zestawione ujawniają, po pierwsze, wydłużanie się okresu gromadzenia majątku wraz z rozwojem cyklu życia rodziny, co wskazuje na proporcjonalność zależności podporządkowanej ekonomicznej hipotezie cyklu życia. Po drugi, prawidłowości te ujawniają również malejące zróżnicowanie długości tego okresu w ramach następujących po sobie faz, co sugeruje na ugruntowanie tej prawidłowości.

---

⁸ W analizie oceny wpływu poszczególnych cech społeczno-ekonomicznych na różnicowanie się długości okresu gromadzenia majątku stosowano adekwatnie do spełnienia założeń procedurę ANOVA lub odpowiednie testy nieparametryczne.

Tablica 1

Średnia długość okresu posiadania zabezpieczenia materialnego według faz w cyklu życia rodziny

Faza cyklu życia rodziny	Średnia (w latach)	Zmienność (w procentach)
Brak własnej rodziny lub formowanie życia rodzinnego	4,84	81,1
Młoda rodzina	7,22	81,3
Rodzina dojrzała	12,91	76,5
Puste gniazdo 1	13,92	73,6
Puste gniazdo 2 lub rozpad rodziny	19,22	69,9
Gospodarstwa domowe ogółem	13,23	84,6

Źródło: obliczenia własne

Jak już wspomniano, spośród pozostałych cech społeczno-ekonomicznych jedynie poziom osiąganego dochodu nie różnicował istotnie długości okresu gromadzenia majątku ($r = 0,042$, $p = 0,444$). Natomiast widoczne zależności dotyczyły zarówno poziomu wykształcenia oraz pozycji społeczno-zawodowej. Najdłuższym okresem posiadania zabezpieczenia materialnego charakteryzowały się gospodarstwa, których głowa legitymowała się wykształceniem co najwyżej zasadniczym zawodowym. Najkrócej zaś, średnio biorąc, zabezpieczenie materialne występowało w tych gospodarstwach, których głowa legitymowała się wykształceniem niepełnym wyższym lub wyższym. Należy jednak podkreślić, że różnice między wartościami średnimi nie są znaczne, aczkolwiek istotne ($p < 0,001$), mimo że w wyróżnionych podgrupach gospodarstw ze względu na poziom wykształcenia, długość okresu posiadania majątku wykazywała znaczne zróżnicowanie. Średnią długość okresu gromadzenia majątku wraz ze zmiennością tego okresu według poziomu wykształcenia głowy gospodarstwa domowego zestawia tablica 2.

Tablica 2

Średnia długość okresu posiadania zabezpieczenia materialnego według poziomu wykształcenia głowy gospodarstwa domowego

Poziom wykształcenia głowy gospodarstwa domowego	Średnia (w latach)	Zmienność (w procentach)
Co najwyżej średnie zawodowe	15,6	77,1
Średnie ogólne, techniczne lub pomaturalne	12,3	82,5
Wyższe lub niepełne wyższe	11,6	95,0
Gospodarstwa domowe ogółem	13,23	84,6

Źródło: obliczenia własne

Prawidłowość polegająca na posiadaniu relatywnie długo zabezpieczenia materialnego przez osoby słabo wykształcone potwierdza wcześniej sygnalizowaną tendencję, w przypadku gospodarstw domowych zlokalizowanych na wsi, do utożsamiania zabezpieczenia materialnego z posiadanym gospodarstwem rolnym. Najdłuższym okresem posiadania zabezpieczenia materialnego charakteryzują się wprawdzie gospodarstwa emerytów, co jest zgodne ze wspomnianą już hipotezą cyklu życia, lecz w drugiej kolejności najdłużej deklaruje posiadanie majątku gospodarstwa rolników. W tym drugim przypadku wskazuje to na pozorność deklarowanego zabezpieczenia, które utożsamiane jest

z gospodarstwem rolnym będącym jednocześnie źródłem utrzymania tych gospodarstw. Średnią długość okresu gromadzenia majątku wraz z jej zmiennością ze względu na pozycję społeczno-zawodową głowy gospodarstwa domowego zestawia tablica 3.

Tablica 3

Średnia długość okresu posiadania zabezpieczenia materialnego ze względu na pozycję społeczno-zawodową głowy gospodarstwa domowego

Pozycja społeczno-zawodowa głowy gospodarstwa domowego	Średnia (w latach)	Zmienność (w procentach)
Kadra kierownicza samodzielni specjaliści	8,1	80,5
Pracownicy	9,9	78,9
Rolnicy	17,1	49,7
Prowadzący działalność gospodarczą	10,9	76,7
Utrzymujący się z niezarobkowych źródeł	13,9	85,6
Emeryci	19,0	73,2
Gospodarstwa domowe ogółem	13,23	84,6

Źródło: obliczenia własne

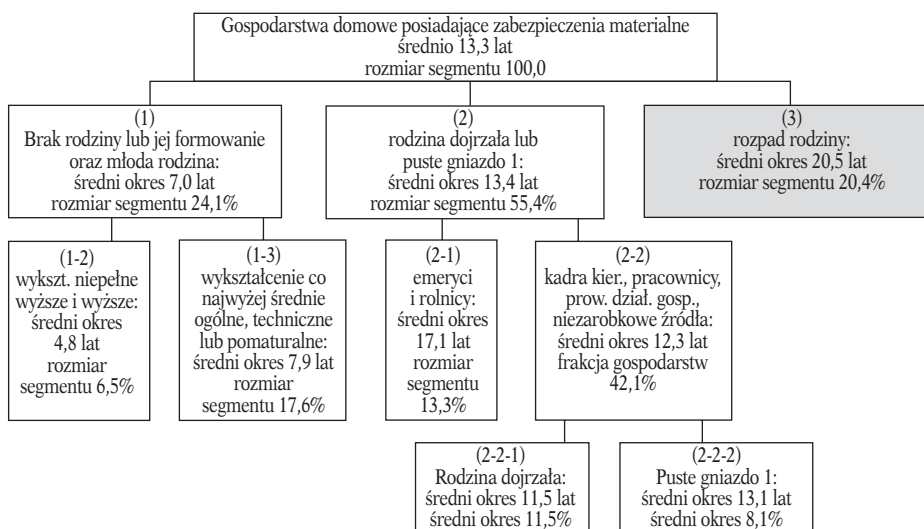
Pomiędzy niektórymi kategoriami wyróżnionych cech społeczno-demograficznych wystąpiły interakcje ukazujące dodatkowe różnicowanie się długości okresu posiadania zabezpieczenia materialnego. W ich identyfikacji wykorzystano procedurę AID⁹. Interakcje te dotyczyły poziomu wykształcenia w przypadku rodzin znajdujących się w początkowych fazach cyklu życia rodzinnego oraz pozycji społeczno-zawodowej w przypadku rodzin, które osiągnęły fazę rodziny dojrzałej lub pustego gniazda 1. Szczegółowe wyniki przeprowadzonych zależności ilustruje schemat przedstawiony na rysunku 3.

Zgodnie z hipotezą cyklu życia wśród wyodrębnionych sześciu segmentów gospodarstw domowych najdłuższym okresem posiadania zabezpieczenia materialnego charakteryzują się gospodarstwa domowe znajdujące się w ostatniej fazie cyklu życia rodzinnego (20,4 roku) oraz gospodarstwa będące w fazie rodziny dojrzałej lub „pustego gniazda 1”, które utrzymują się emerytury lub rolnictwa (17,1 roku). Najkrótszym okresem posiadania zabezpieczenia materialnego legitymują się zaś gospodarstwa, które tworzą rodziny formujące się lub rodziny młode, których głowa posiadała wykształcenie wyższe (4,8 roku). Warto podkreślić, że nieistotne różnice odnotowane między długości okresu posiadania zabezpieczenia materialnego rodzin będących w fazie formowania oraz młodych małżeństw z małymi dziećmi co sugeruje, że podjęcie obowiązków rodzicielskich nie miało wpływu na długość okresu gromadzenia majątku. Natomiast niewątpliwym wpływem na kształtowanie tych możliwości posiadała zdobyte wykształcenie. Gospodarstwa relatywnie lepiej wykształcone charakteryzowały się najkrótszym okresem gromadzenia majątku, co jest o tyle oczy-

⁹ Metoda automatycznej detekcji interakcji dla cech przedziałowych i ilorazowych [Rószkiewicz, 2003 s. 249-252].

wiste, że wydłużona edukacja opóźnia zarówno moment usamodzielnienia się ekonomicznego jednostek, jak również budowania bezpieczeństwa materialnego.

Rysunek 3. Schemat klasyfikacji gospodarstw domowych pod względem wpływu poszczególnych czynników na długość okresu posiadania zabezpieczenia materialnego

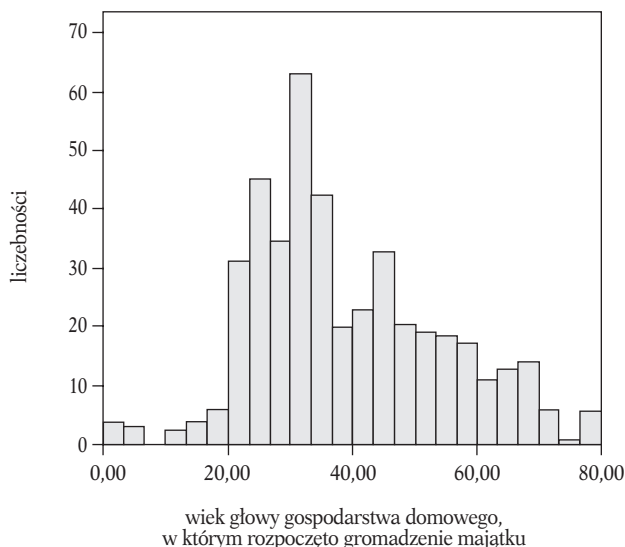
Źródło: opracowanie własne

Biorąc pod uwagę wiek głowy gospodarstwa domowego w chwili prowadzenia badania oraz długość okresu, w którym gospodarstwo deklaroowało posiadania zabezpieczenia materialnego okazuje się, że gromadzenie majątku rozpoczyna się w wieku średnio 39 lat. Jednakże najwięcej wśród zabezpieczonych gospodarstw było takich, w których zabezpieczenie materialne pojawiło się, gdy głowa gospodarstwa osiągnęła wiek około 33 lat. Jak ukazuje to rysunek 4 rozkład wieku głowy gospodarstwa, w którym nastąpiło utworzenie zabezpieczenia materialnego jest wyraźnie prawostronnie asymetryczny, wskazując, iż większość gospodarstw zgromadziła swój majątek nim głowa gospodarstwa osiągnęła wiek 39 lat.

Wydarzenia historyczne kształtujące warunki życia społeczno-gospodarczego miały istotny wpływ na możliwość gromadzenia majątku. Po 1989 roku bezpieczeństwo materialne pojawia się bowiem w gospodarstwach domowych średnio biorąc relatywnie starszych niż to miało miejsce przed zmianami systemowymi. Wśród tych gospodarstw domowych, w których zabezpieczenie materialne utworzono przed 1989 r. średni wiek głowy gospodarstwa domowego w roku, w którym majątek ten utworzono wynosił 34 lata, zaś wśród tych gospodarstw, które deklarowały utworzenie zabezpieczenia materialnego po 1989 r., średni wiek głowy gospodarstwa domowego w roku, w którym majątek ten utworzono wynosił 41,8 lat. Różnice te są statystycznie istotne ($p < 0,001$). Odmienności dotyczące rozkładu wieku głowy gospodarstwa domowego w mo-

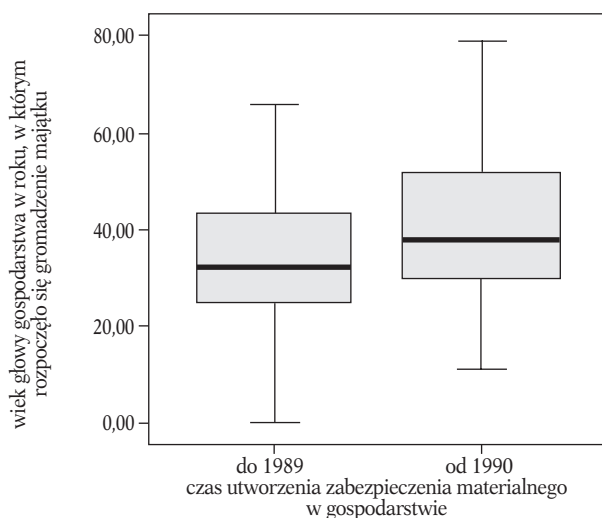
menie utworzenia zabezpieczenia materialnego, w dwóch kohortach gospodarstw rozdzielonych według daty utworzenia majątku (przed oraz po 1989 roku) ukazują granice grup kwartylowych przedstawione na wykresach skrzynkowych rysunku 5.

Rysunek 4. Histogram rozkładu gospodarstw domowych posiadających zabezpieczenie materialne według wieku głowy gospodarstwa, w którym rozpoczęto tworzenie zabezpieczenia

Źródło: opracowanie własne

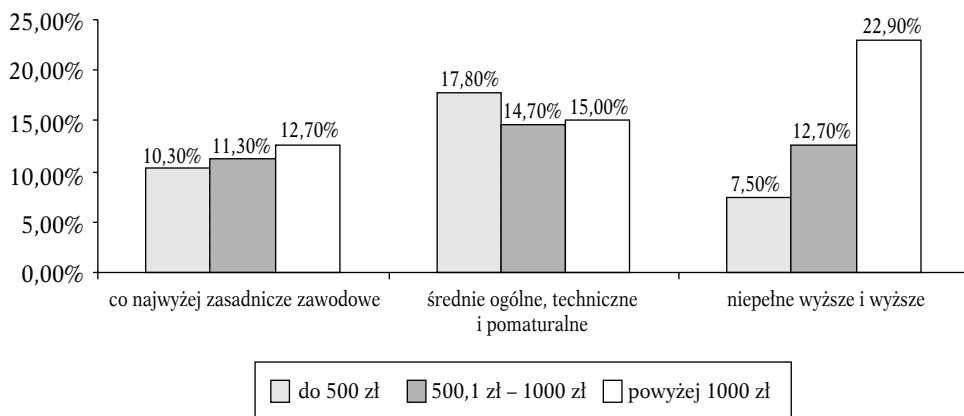
Rysunek 5. Grupy kwartylowe wieku głowy gospodarstwa domowego, w momencie utworzenia zabezpieczenia materialnego w gospodarstwie wśród tych gospodarstw domowych, które zabezpieczenia to utworzyły przed i po 1989 roku

Źródło: opracowanie własne

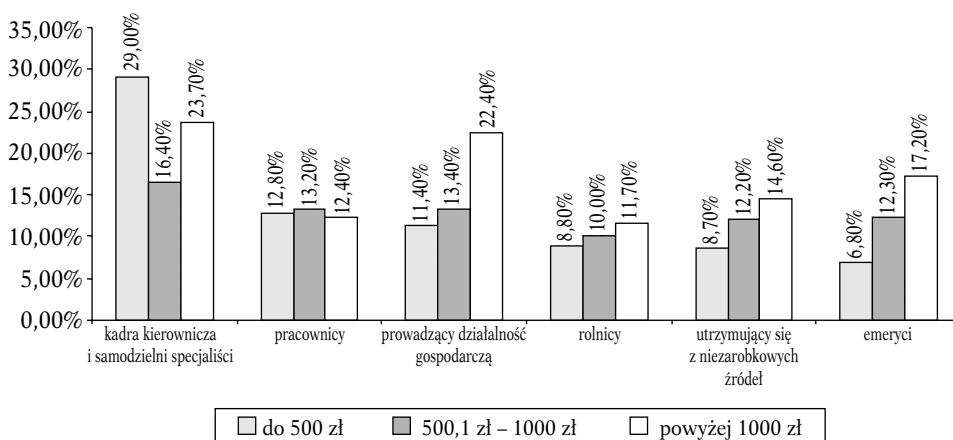
Na opóźnienie momentu tworzenia zabezpieczenia materialnego w gospodarstwach domowych w cyklu życia składa się wiele różnorodnych czynników. Opóźnienie to jest spowodowane trudnościami dochodowymi, będącymi konsekwencją przemian gospodarczych, które rozszerzyły sferę ubóstwa wśród polskich gospodarstw domowych. Jednakże przejście od rynku producenta do rynku konsumenta uruchomiło również presję na wydawanie, charakterystyczną dla stylu życia we współczesnej gospodarce rynkowej, która nie sprzyja gromadzeniu zasobów, stymulowana niezaspokojonym popytem na usługi i dobra konsumpcyjne. Dlatego też obok keynesowskich uwarunkowań tworzenia oszczędności w polskiej rzeczywistości należy również rozważać czynniki, które można określić jako postawy wobec oszczędności i oszczędzania, a które P. Webley'a i E.K. Nygus określili jako ich społeczne reprezentacje. Postawy te wytyczają horyzont czasowy konsumpcji. Niewątpliwie zbyt niski poziom dochodów uniemożliwia gromadzenie majątku znacznej grupie gospodarstw, jednakże, jak wskazują wyniki badania, osiągający relatywnie wysokie dochody i tym samym posiadający możliwości oszczędzania, nie zawsze decydowali się na takie rozwiązania, odkładając problemy bezpieczeństwa materialnego na dalszy plan. Teza ta znajduje potwierdzenie w analizie elastyczności dochodowej stopy oszczędzania w segmentach gospodarstw domowych wyróżnionych poziomem wykształcenia i pozycją społeczno-zawodową głowy gospodarstwa, a także, biorąc pod uwagę zaawansowanie w cyklu życia rodziny. Prawidłowości ze względu na poziom wykształcenia głowy gospodarstwa ilustruje rysunek 6. Jedynie wśród gospodarstw domowych, których głowa legitymuje się wykształceniem wyższym poziomem dochodu jest czynnikiem stymulującym poziom stopy oszczędzania. W pozostałych przypadkach poziom dochodu nie różnicuje istotnie skłonności do oszczędzania.

Rysunek 6. Zróżnicowanie stopy oszczędzania względem poziomu wykształcenia głowy gospodarstwa domowego w wyodrębnionych grupach średniego miesięcznego dochodu na 1 osobę w gospodarstwie domowym

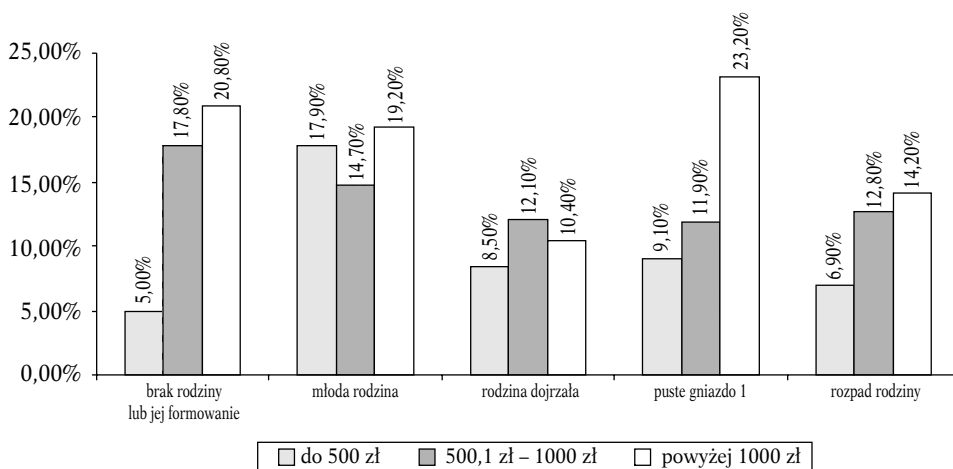
Dochodowa elastyczność stopy oszczędzania ma ponadto miejsce jedynie wśród gospodarstw prowadzących działalność gospodarczą, emerytów oraz utrzymujących się z niezarobkowych źródeł (rys. 7), a także tych wszystkich, którzy znajdowali się w fazie początkowej lub w fazach końcowych cyklu życia rodziny (rys. 8).

Rysunek 7. Zróżnicowanie stopy oszczędzania względem pozycji społeczno-zawodowej głowy gospodarstwa domowego w wyodrębnionych grupach średniego miesięcznego dochodu na 1 osobę w gospodarstwie domowym

Źródło: opracowanie własne

Rysunek 8. Zróżnicowanie stopy oszczędzania względem faz w cyklu życia rodziny gospodarstwa domowego w wyodrębnionych grupach średniego miesięcznego dochodu na 1 osobę w gospodarstwie domowym

Źródło: opracowanie własne

Odnotowane prawidłowości ujawniają grupę gospodarstw, którą charakteryzuje preferowanie krótkiego horyzontu konsumpcji, czyli przedkładanie bieżących celów konsumpcyjnych nad poziomem życia w okresie późniejszym. Do grupy tej należą gospodarstwa osiągające średnie miesięczne dochody na poziomie co najmniej 500 zł na osobę, których głowa legitymuje się wykształceniem co najwyżej pomaturalnym, należy do kadry kierowniczej, samodzielnych specjalistów lub pracowników, a które funkcjonują w środkowych fazach cyklu życia rodziny, tj. w fazach rodziny młodej lub dojrzałej. Dla gospodarstw posiadających wyżej wyróżnione cechy nie odnotowano dodatniej korelacji poziomu dochodów ze stopą oszczędzania. Wzrost dochodów nie sprzyjał zatem wzrostowi stopy oszczędzania tych gospodarstw.

Przedstawiony profil gospodarstw, dla których występuje brak proporcjonalności stopy oszczędzania względem osiąganego dochodu uzupełnia fakt nieposiadania zabezpieczenia materialnego. Wyniki badania wskazują, że posiadanie majątku jest stymulanta stopy oszczędzania. Istotne różnice odnotowano bowiem między średnią stopą oszczędzania gospodarstw osiągających średnie miesięczne dochody powyżej 500 zł na osobę, lecz różniących się faktem posiadania majątku ($p = 0,002$). Można zatem mówić tu o występowaniu zjawiska podwójnej szansy. Większa szansa posiadania zabezpieczenia materialnego przekłada się w znacznym stopniu na możliwość relatywnie wyższej kumulacji zasobów, poprzez możliwość odkładania większej części bieżących dochodów. Ponieważ różnice te odnoszą się do gospodarstw osiągających podobne dochody, w tym wypadku nie można mówić, że brak zabezpieczenia materialnego tych gospodarstw jest efektem rozwarstwienia dochodowego. Wskazuje to raczej na rozwarstwienie postaw względem oszczędzania, a dokładniej pozwala to sądzić, że brak zabezpieczenia materialnego gospodarstw posiadających relatywnie wyższe dochody jest konsekwencją preferowania krótkiego horyzontu czasowego konsumpcji.

Opóźnienie od prawie dziesięciu lat reformy systemu ubezpieczeń społecznych w stosunku do urynkwienia gospodarki stworzyło dobre warunki do ukształtowania się presji na wydawanie z preferowaniem krótkiego horyzontu czasowego konsumpcji. Okres dynamicznego rozwoju gospodarczego w pierwszej połowie lat 90. stworzył dogodne warunki do rozwoju konsumeryzmu i kultury „wydawania”. Postawy zapobiegliwe nie miały zaś żadnego umocowania w doświadczeniach ekonomicznych obecnych pokoleń. W świadomości społecznej druzgocące efekty miała natomiast obowiązująca przez kilka pokoleń doktryna socjalistycznego państwa opiekuńczego, która przyzwyczaiła obywateli, że ich indywidualne losy zależą od państwa, a nie od ich decyzji i poczynań. Ten stan rzeczy miała zmienić wprowadzona od 1999 r. reforma ubezpieczeń społecznych. Koniecznością miało się stać dokonywanie wyborów między bieżącą i przyszłą konsumpcją. Uzyskane wyniki w pierwszej kolejności potwierdziły keynesowski pogląd o dochodowym uwarunkowaniu gromadzenia zasobów i tworzeniu bezpieczeństwa materialnego. Gospodarstw domowe osiągające relatywnie wyższe dochody częściej deklarują posiadanie majątku i możliwości oszczędzania. Jednakże obok tych prawidłowości ujawniły się również i ta-

kie, które z kolei dowodzą tez głoszonych w psychologii ekonomicznej, a dotyczą ograniczonej wstrzemięźliwości niektórych grup społecznych. Uzyskane wyniki wskazują bowiem, że wśród tych gospodarstw domowych, które ze względów dochodowych mogłyby oszczędzać, ujawniają się dwa odrębne segmenty jeśli chodzi o preferencje względem długości horyzontu czasowego konsumpcji. Proporcjonalność stopy oszczędzania względem dochodu, a w konsekwencji preferowanie długiego horyzontu czasowego konsumpcji dotyczy gospodarstw posiadających już wcześniej zgromadzony majątek, których głowa posiada wykształcenie wyższe i należy do kadry kierowniczej, samodzielnych specjalistów lub pracowników. Ponadto ich gospodarstwa domowe znajdują się w początkowych lub zaawansowanych fazach cyklu życia rodziny. Gospodarstwa domowe o takim profilu zachowują się zgodnie z hipotezą cyklu życia, zaś czynnik dochodowy jest główną stymulantą poziomu oszczędzania. Z kolei brak proporcjonalności stopy oszczędzania względem dochodu, a w konsekwencji preferowanie krótkiego horyzontu czasowego konsumpcji dotyczy pozostałych gospodarstw, których profil został opisany wyżej. Tym gospodarstwom domowym można przypisać brak wstrzemięźliwości w gospodarowaniu dostępnymi zasobami, a ich zachowania nie znajdują odniesienia w ekonomicznej teorii oszczędzania. Natomiast gospodarstwa te zachowują się zgodnie z behawioralną hipotezą cyklu życia, w myśl której główną destymulantą oszczędzania jest zdominowanie preferencji przez czynniki emocjonalne.

Bibliografia

- Browning M., Lusardi A., [1996], *Household Saving: Micro Theories and Micro Facts*, Journal of Economic Literature, XXXIV, 1996, s. 1797-1855.
- Carroll Ch.D., [1992], *The Buffer Stock Theory of Saving: Some Macroeconomic Evidence*, „Brooking Papers of Economic Activity”, vol. 2, s. 61-156.
- Daly M.J., [1983], *Some Microekonometric Evidence Concerning the Effect of the Canada Pension Plan on Personal Saving*, *Economica*, 50, s. 63-69.
- Deaton A., [1992], *Understanding Consumption*, Oxford, Clarendon Press.
- Feichtinger G., Hanslówka. H., [1977], *The Impact of Mortality on the Life Cycle of the Family in Austria. Meeting on the Family Life Cycle of Methodology*, WHO, Wiedeń, s. 3.
- Feldstein M., [1995], *Social Security and Saving: New Series Evidence*, Working Paper, No. 5054, NBER, s. 63-69.
- Flavin M.A., [1981], *The Adjustment of Consumption to Changing Expectation About Future Income*, Journal of political Economy, October, 89 (5), s. 974-1009.
- Friedman M., [1957], *A Theory of Consumption Function*, Princeton: Princeton University Press.
- Górniak J., [2000], *My i nasze pieniądze*, Aureus, Kraków, s. 109-140.
- Górski J., Sierpiński W., [1977], *Historia powszechnej myśli ekonomicznej 1870-1950*, PWN, Warszawa.
- Hall R.E., [1978], *Stochastic Implication of Life Cycle Permanent Income Hypothesis: Theory and Evidence*, Journal of Political Economy, vol. 86, s. 971-987.
- Hall R.E., [1988], *Intertemporal Substitution in Consumption*, Journal of Political Economy, 996 (2), s. 339-357.
- Katona G., [1975], *Psychological Economics*, Elsevier, New York.
- Keynes J.M., [1956], *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, PWN, Warszawa.

- Kotlikoff L.J. Summers, L.H., [1981], *The Role of Intergenerational Transfers in Aggregate Capital Accumulation*, *Journal of Political Economy*, vol. 89, s. 706-732.
- Liberda B., [1999], *Wpływ reformy systemu ubezpieczeń społecznych w Polsce na oszczędności*, *Gospodarka Narodowa*, nr 5-6.
- Lunt P.K., Livingston S.M., [1992], *Mass Consumption and Personal Identity*, Buckingham: Open University Press.
- Modigliani F., Brumberg R., [1954], *Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of the Cross-Section Data*, In.: Kenneth Kurihara (eds.) *Post-Keynesian Economics*, New Brunswick, NJ: Rutgers U. Press, s. 388-436.
- Rószkiewicz M., [2003], *Uwarunkowania gromadzenia zasobów w polskich gospodarstwach domowych w okresie reformowania systemu ubezpieczeń społecznych*, *Gospodarka Narodowa*, 3.
- Rószkiewicz M., [2003], *Metody ilościowe w badaniach marketingowych*, Warszawa, PWN.
- Schor, J.B., [1998], *The Overspent American*, New York: Basic Books.
- Shefrin H.M., Thaler R.H., [1988], *'The behavioral life-cycle hypothesis'*, *Economic Inquiry*, vol. XXVI, October, 609-643.
- Tucker D. M., [1991], *The Decline of Thrift in America: Our Cultural Shift from Saving to Spending*, New York: Praeger.
- Wesley P., Nygus E.K., [2001], *Representation of Saving and Saving Behaviour*, In: C. Roland-Lévy E. Kirchler, E. Penz, C. Gray (Eds.), *Everyday Representations of the Economy*, WUV Universitätsverlag, Wien, 93-112.

THE ECONOMIC SECURITY OF POLISH HOUSEHOLDS IN LIGHT OF RESEARCH FINDINGS

Summary

The article analyzes the implications of consumerism and rampant spending in the context of the pension system reform designed to stimulate saving among households.

The author used the results of an empirical study carried out by direct interview on a random sample of 1,305 households at the end of 2004 (with the "no-data" indicator under 13 percent).

The results obtained in the survey confirm the Keynesian view that the saving preferences of households and their economic security policies depend on income. Households with relatively higher incomes more often declare possession of spare funds and the possibility of saving. However, the survey also confirmed the accuracy of a view in economic psychology involving unrestrained spending among some groups of society. The study shows that households with incomes sufficient to permit saving generally fall into two categories with different consumption preferences. Households prone to saving and with a higher socioeconomic status – mostly newly established families and those at an advanced stage of family life – usually display a preference for deferred gratification and extended consumption, with a saving rate proportional to income. Such households tend to behave in accordance with the Life-Cycle Hypothesis, with the income factor as the main determinant of the level of saving. The remaining households display a preference for immediate consumption and their saving rate is out of proportion with income. These households generally show no restraint in the management of their financial resources and their behaviors are out of step with the economic theory of saving. They act according to the Behavioral Life-Cycle Hypothesis under which one's spending and saving preferences are dominated by emotional factors.